

Újabb adalékok legkorábbi szövegméleink tanulmányozásához*

Legkorábbi szövegméleink különböző, főleg értelmezési, illetve a frazeológiára vonatkozó kérdéseivel már jó ideje foglalkozom. Eddigi kutatásaim nagyobb részét A legkorábbi magyar szövegmélekek. Olvasat, értelmezés, magyarázatok, frazeológia című munkámban foglaltam össze (A. Molnár 2005). Ehhez, illetve az általam itt is hivatkozott mások vagy magam írta korábbi szakirodalomhoz fűzök az alábbiakban kiegészítéseket, újabb adatokat. Leggyakoribb viszonyítási pontjaim az ÁrpSzöv. (Benkő 1980), valamint Mészöly Gedeon munkái, elsősorban Mészöly 1956.

1. A Halotti beszéd *pur el chomuv uogmuc* szerkezetéről írva több példát hoztam erre a bibliai eredetű (vö. 1Móz. 18/27) kifejezésre és arra is néhányat, amikor az a „*porból* vagy, és ismét *porrá* leszesz” (1Móz. 3/19; revidált Károlyi-féle fordítás; Biblia 1908) szintén bibliai szállóigével vagy annak egy részével keveredik, lényegében annak a szinonimája, mint ahogy a *hamu* szó is a *por*-é. Erre az esetre még két további példa: KazK. 185: „hogh mindõn emborõknek testõknek elezleb *põra es hamwya kell lenyõk* ... Imez sentenciya: *por wagh es porra keel lenõd*: isten monda Genesis ijij”; „miglén az mi teftunc *porrá és hamuvá* nem tétetic” (Szenci Molnár 1621: 173). A *por* és *hamu*, valamint a *föld* szinonim használatára lásd még HorvK. 155, ill. Károlyi 1563/1983: „Az Isten azt mondja Ádámnak: *Földdē* kell lenned, mert *fõldbõl* való vagy” (108). A *por* és *hamu* szinonimitására távolabbról még Arany János Toldijából is idézhetünk: „Nem is, nem is azt a forgõszelet nézi, | Mely a *hamvas* útát véges-végig méri: | Túl a tornyon, melyet *porbul* rakott a szél, | Büszke fegyver csillog, büszke hadsereg kél. | És amint sereg kél szürke *por* kódébõl, | Úgy kel a sóhajtás a fiú szivébõl;” (1. ének 5. vers).

2. A *halálnak halálával hal* hármas figura etimologicára (vö. HB.: „halalnc halaláál holz”) – amely szerintem a *halálnak halála* és *halállal hal* szerkezetek keveredésével keletkezett – több eddig nem ismert adatot is hoztam (vagy utaltam rájuk), főleg a Bibliából valókat. További öt példa: JordK. 110 (3Móz. 24/16): „Vala ky megh zydalmazangya az wr yftent, es ky megh karomlangya az hw zent neweeth, *halálnak halalawal hallyon megh*”; 152 (4Móz. 15/32, 35): „mykoron azon pwztaban volnanak, es egy embert talaltanak vona, ky faat zeedet vona az ynnep napon ... Es monda wr yften moyfēnek: *Halálnak halalawal hallyon* megh ez ember, kewel veyeeek agyon ewtet mynd az fokalfagh az tabor kywl”; HeltaiBibl. XXx3b (4Móz. 15/35): „Monda az WR Mofēnc: Az ember *halálnac halalául* (Ϸ: *halaláual*) *halyon*”; KárolyiBibl. 1Sám. 14/39, 44: „hogy ha ez [a vétek, hogy a tilalom ellenére – amiről nem tudott – evett] à Ionathasban az én fiamban találtatikis, *halálnac haláláual* kel meghalni. ... Felele à Saul: Bátor én velem tfelekedgyéc vgy az Iften, és bátor nékem adgya à halált, ha *halálnac haláláual* nē *halfj* meg te Ionathas”. – Arra, hogy ez a szerkezet egyeseknek mennyire megszokottá vált, érdekes példát idézhetünk Kolozsvári Grandpierre Emil (1977: 1304) annak idején nagy vitát kiváltó Herder árnyéka című, a magyar nyelvhasználat (általa vélt) romlását szóvá tevő cikkéből: „Némely »tudós« szinte tervszerűen szegényíti nyelvünket; Károli Gáspár fordításában ezt olvashatjuk: – »mert valamely napon abban ejéndesz, *halálnak halálával halsz meg*«. Egy lézengő szakbarbár ezt így helyesbítette: – »bizony« meghalsz”. A régiesnek tartott hármas figura etimologicával történő nyomatékosítást (ez egyébként a héber eredetiben és a latinban is kéttagú) az 1908-as Károlyi-revizió (Biblia 1908) módosította a Grandpierre által kifogásolt módon, de – mint már kitértem rá – érdekes, hogy a Vizsolyi Biblia 1661-es kiadása, az úgynevezett Váradi Biblia szintén hasonlóan változtatott: *bizonyára meghalf*. Az új katolikus áttüzetésben (Biblia. 1973) itt *meghalsz*, az új protestánsban (Biblia. 1975) pedig *meg kell halnod* áll. Ugyanakkor a *halálnak halálával halsz* kifejezés presztízstét mutatja, hogy a Károlyi-reviziókor bekerült az Ezékiel 3/18-ba, pedig ott az eredeti szövegben a *Halállal halß meg* szerepel (l. A. Molnár 2005: 35).

* Nyelvi és Művelődéstörténeti Adattár 73. Készült az OTKA (K 69093) támogatásával.

3. A HB. „Ef uimagguc fzent peter urot. kinec *odut* hotolm ovdonia ef kctnie. hug ovga mend w bunet” mondataival kapcsolatban vetettem fel, hogy itt az *odut* szó talán lehet íráshiba is *odutut* vagy *odutot* helyett. A szakirodalom az *odut*-ot – és ez is valóban föltehető – többnyire befejezett melléknévi igenévi állítmánynak veszi (pl. Benkő 1980: 309–10; Bárczi 1982: 167–8), a dolog azonban nem problémátlan. Bárczit (1982: 168) idézem: „A mellékmondat állítmánya nominális állítmánynak tekinthető, szenvedő értelmű melléknévi igenév. Ma inkább szenvedő melléknévi állítmánnyal volna kifejezhető: *adatott, adva van*. A *-t, -tt* képzős melléknévi igenév, mint köztudomású, ma is tárgyias igékben túlnyomóan szenvedő értelmű, az *adott helyzet, az adott ajándék* = ‘az a helyzet v. ajándék, mely adatott, adva van’. Az sem lehetetlen, hogy itt egy régi szenvedő igeragozásnak utolsó maradványát látjuk: **adott vagyok, *adott vagy, *adott*. A melléknévi igenévnél állítmányként való használata tökéletesen beleillik a finnugor nyelvek természetébe, de meglepő, hogy a múlt idejű, szenvedő melléknévi igenév állítmányi használata régi nyelvünkben rendkívül ritka, és csak a XVIII. században bukkan föl, eleinte szórványosan majd mind sűrűbben ... Kétségtelenül úgy látszik, hogy ezeknek a szerkezeteknek újraélesztése német minták utánzására történt, de alapjában nem ellenkezik a magyar nyelv ősi finnugor szellemével”.

Ugyanakkor megjegyzem, hogy szenvedő értelemben régi nyelvünkben csak az *adatot(t)*-féle formákat idézhetjük, a *valakinek hatalom adatott* szerkezetekben is. Például: JókK. 79: „Azert ez bewlczefeg *adatottuala* Γ zent ferencztewl fratereknek”; 1456 k.: „datum est nosse i. e. intelligere vel noscere: *adatuth* esmerni: mysterium regni Dei” (SermDom: Gl.); MünchK. 35vb–36ra (Máté 28/18): „Ennekem || *adatot* mēdž hatalm mēhēn τ földön”: Data est mihi omnis potestas in caelo et in terra; 71rb (Lukács 12/48): „Mēndēnc kinēc foc *adatot*”: Omni autem cui multum datum est; JordK. 452 (Máté 28/18): „*adatot* ennekē mynden hatalmaffag menyben es feldē”; PestiNTes: „*adatot* ennekem mynden hatalom, Mēnyen ees fewlden”; CornK. 17v (vö. Benkő 1980: 310): „O zvj maria teneked *adatot* hatalm menyen es fevldevn”: Data est tibi potestas, O Maria, in caelo et in terra”; NagyszK. 188: „Bodog ember kinec *adatot* istennec feleme”; KomjSzPál 166 (1Kor 11/23): „az vr Iefus Chriřtus a mely eyel *el adattatek* (arultatek) vyue a kenyeret”; illetve GuaryK. 94: *adatot* (3 adat), 95 (2 adat), az utóbbiakra l. Jakab – Kiss 1994. Szervedő szerkezet ugyan a HB.-ben nem fordul elő, de ez már abban az időben is meglehetett, mert a KTSz.-ből (*[ne]ueliefel*) és az ÓMS.-ből adatolható. Azzal kapcsolatban, hogy a HB.-ben (a HB. és K.-ben) nincs, a KT. és Sz.-ben pedig csak egy szenvedő igealak van, noha a HB. latin mintájának tekinthető Sermóban, illetve a kódexekben nem kevés ilyen található, Benkőt (1980: 187) idézem: „Az eltérés oka alighanem az első szövegemlékek és a kódexek kora latin hatásának különbségében, illetőleg az eredetibb, magyarosabb szövegáttétel és a latinból való szolgálabb fordítás különbségében keresendő. De korai emlékeink közül e tekintetben mégis kirí az ÓMS. a maga szövegméretéhez viszonyítva számosabb szenvedő igealakjával: *kynzathul, werethul, therthetyk* [szerintem σ : *thetthetyk* – M. F.], *kynzaffal*. Bármennyire szabad átköltés is a Siralom szövege a latin Planctushoz képest, úgy látszik, az utóbbi sok szenvedő igealakjától (l. pl. akár csak a *Crucior dolore* minduntalan ismétlődését) a Siralom szerzője nem tudta kivonni magát”. Az *adatik*-ot a MünchK. szótára (Nyíri 1993) külön címszóként is felveszi, lásd még például az ottani számos példát is és a többi korai áttünetésben a megfelelő bibliai helyeket.

Íráshiba föltevésének lehetőségét még az támogathatja, hogy régi nyelvemlékeinkben (is) az íráshibának egyik tipikus fajtája, amikor egymás után következő azonos vagy hasonló szótagokból egyet vagy abból egy betűt elhagynak. (A hangtanban ehhez hasonló az egyszerűsítés.) Magam is hoztam erre példákat, de utóbb láttam, hogy más összefüggésben Mészöly Gedeon (1956: 132–3) már szintén említett ilyeneket az ÉrdyK.-ből, 46, 60: *zerettel* (σ : *zeretettel*), 81: *zerettre* (σ : *zeretetre*), 471: *zerethnek* (σ : *zeretethnek*), 55: *zelmes* (σ : *zerelmes*), 94: *gozwl* (σ : *gonozwl*), 126, 163: *halof* (σ : *halalof*), 157: *halanak* (σ : *halalanak*), 154, 194: *fele* (σ : *felele*), 220: *zermetes* (σ : *zermemetes*). S – joggal – az NySz. *szeret* ‘amor’ szavát, illetve annak adatait (BodK. 1; ÉrdyK 471b; Born. Ének 228b.; Pázmány: Préd. 28) Simonyival megegyezően, de Szinnyeivel ellenkezően szin-

tén ide vonta. További hasonló példák még: GömK. 125, 162: *halomnak* (ϝ: *halalomnak*), 129: *Halos* (ϝ: *Halalos*); BodK. 11: *hala* (ϝ: *halala*); HorvK. 148: *hala* (ϝ: *halala*); BodK. 36: *magat* (ϝ: *magadat*); BodK. 31: *Fele* (ϝ: *Felele*); WinkIK. 302: *fele* (ϝ: *felele*); stb.

A már kifejtettek (A. Molnár 2005: 57–8) mellett és a fentiek alapján gondolok tehát arra, hogy a HB. *odut* szava talán lehet íráshiba *odutut* vagy *odutot* helyett. Természetesen ezt konkrétan bizonyítani nem lehet, s tudom, hogy itt a közvetett módon való érvelés sem feltétlenül meggyőző vagy döntő. Hipotézisként azonban mindenképpen felvethető. Ugyanakkor az *odut*-nak, mint említettem, magam is ugyancsak föltehetőnek tartom az eddigi legelfogadottabb magyarázatát, miszerint az névszói állítványként álló befejezett melléknévi igenév, a HB. egy sajátos megoldása.

4. A HB. „hug birfagnop ívtua [ϝ: ? ívtua] mend w fzentíí ef unuttei cuzicun iov felevl iochtotnia ilezie wt.” mondatával kapcsolatban vettem fel: lehetséges, hogy az *unutteí* íráshiba *umunei* ’övéi’ helyett. Ezt az elgondolást részletes jelentéstani, stílustörténeti, paleográfiai és teológiai fejtegetéssel s számos közvetve ide vonható régi nyelvi adattal igyekeztem megtámogatni, noha elismerem, ettől ez (is) még föltevés maradt. Mindenesetre, úgy gondolom, valószínűbb, mint amit a TESz. vagy az EWUng. – igaz kifejezetten bizonytalan etimológiaként – közöl, miszerint a magyarban lenne egy *ünik* (*önik*)? ’felemelkedik, felmagasztosul’ ötörök jövevényszó (vö. ujjur *ön-* ’felemelkedik; kijön, elmegy valahonnan, valamire jut, jól halad’ és más hasonló török példák). E származtatással az a probléma, hogy turkológiai szempontból eddig nem kapott alátámasztást, a magyarban pedig a szóra nincs biztos adatunk (l. Benkő 1980: 312). Bővebben idézek a TESz. *önik* szócikkéből: „A szóra a későbbiekben egészen a 19. századig nincs egyetlen példa sem, az akkori adatolások pedig nem kétségtelen hitelességük: Révai Miklós és Lehr Albert csak hallomásból, forrásjelzés nélkül hivatkozik rájuk (l. MNY. 5: 360). Gyanút ébreszt, hogy a múlt században – egyrészt Révai észrevételét továbbítva, másrészt a Halotti Beszéd ismeretén alapuló nyelvújítói szándékú archaizálás eredményeként – a szót az írásbeliségben sokszor szerepeltetik, többnyire önkényesen alkalmazott ’övéi, hozzátartozói’ jelentéssel: 1815: k. »*Önik*: Eligitur. Verbum obsoletum« (Kassai Bef. 205); 1845: »siratva barátaitól, önötteitől« (Életk. 2: 561: NSz.); stb.; ugyanakkor viszont az élő nyelvi használat körkérdésre (l. Nyr. 4: 384) sem nyer igazolást. – Amennyiben első szövegelemleinkben ez az *önik* ige szerepel, az ottani alak befejezett melléknévi igenév, ’választottjai, felmagasztosultjai’-féle jelentéssel. A török nyelvi szavak ennek jelentésbelileg megfelelőhetnek. – Az a magyarázat, mely szerint a Halotti Beszéd szavának az *ön*¹ névmás volna a töve, és így az alakuatnak ’övéi’ jelentése lenne, elsősorban morfológiai okokból kevésbé valószínű. Az *unutteí* finnugor származtatása, valamint más magyarázata, mely abból indul ki, hogy az *unutteí* íráshibás vagy másképpen is olvasható alak, téves.” A TESz.-nek az a megjegyzése, amely az *önik*-nek és így az *önötteinek* (*ünutteinek*) az *ön* (*ün*) névmásból való eredeztetését említi, elsősorban Mészöly Gedeon (1927: 150–4, 1956: 229–30) véleményére utal, ő a HB. *unutteí* szavát az *ő* névmás *-n* és *-tt* locativus-ragos raggal ellátott alakjának tartotta, és a *bennetté*-vel állította párhuzamba. Ez azonban alakotani okokból mondhatni teljesen valószínűtlen, a névmás(ok)nak ilyen továbbragozott alakjait nem ismerjük (l. pl. Benkő 1980: 312; A. Molnár 2005: 62). A TESz. által említett íráshibával számoló magyarázat pedig Waldapfel József (1935) egy cikkére vonatkozik, amely az *unutteí*-t íráshibának véli *imutteí* ’éberei, őrei’, azaz ’angyalai’ helyett (vö. TESz.: *émette* ’ébredésében | virrasztása alatt’). Waldapfelnek az adta az ötletet, hogy a *sancti et electi* szinonimákból álló szópárt összevetette egy-két olyan kifejezéssel, amelyben az *electi* „helyett” *vigiles* áll, és elsősorban ’angyalai’ jelentésben. Fejtegetése azonban egyáltalán nem illik a Halotti beszéd szövegébe és dogmatikájába, s én egy *un* → *im* íráshibára sem ismerek példát. Visszatérve a TESz. és az EWUng.-ben szereplő, de e szótárak által is csak esetlegesen tartott származtatásra egy ’felemelkedik, növekedik’ stb. jelentésű török igéből való eredeztetésnek még az is nehézsége, hogy az *unutteí* itt inkább egy ’ki-választ, elhív’ jelentésű igéből volna jól levezethető, a vele bizonyára szinonimaként szópárt alkotó *szent(jei)* szónak is itt minden bizonnyal nem ’felmagasztosult’ vagy ’halála után szentté avatott személy’ (vö. TESz.) a jelentése, hanem inkább a Bibliában, az egyházi nyelvhasználatban ma is

meglévő 'kiválasztott, hívó, üdvözülendő'. Ez van meg például az apostoli hitvallásban is: „hiszem a *szentek* egységét (= közösségét)”. „Az ÚSZ-ben [Újszövetségben] *szentek* azok, akik Uruknek vallják Jézust. A szentség itt elsősorban nem etikai fogalom, hanem az »elhívott« (Róm. 1,7; 1Kor 1, 2; 2Kor 1,1), a »kiválasztott« (Róm 8, 33; Kol. 3, 12) és a »hívó« (Kol 1,2) szinonimája” (Bartha 1995: 527).

Egy *ununei* → *unutei* íráshibára vonatkozó feltételezésemet többek között, illetve legjobban azok az adatok támogatják, amelyek a Ján. 1/11 korai fordításaiban találhatók, például: MünchK. 85ra: „Tulaidon *onnebè iot τ onnèi otèt nē fogattak*”: in propria venit, et sui eum non receperunt. A Sermo megfelelő része („inter sanctos et electos suos”) is mutatja, hogy itt az *unutei*-nek leginkább egy 'választottjai' jelentése következtethető ki (l. pl. Benkő 1980: 313), annak viszont megfelelhet egy *ününei* (*önnönei*) 'övéi' szó, Isten ugyanis a szentjeit, a kiválasztottjait, az általa elhívottakat, a hívőket mintegy saját tulajdonául, saját népéül, övéiül, „önnöneiül” választja ki. A *szentii* (*szentjei*) és az *unutei* a HB.-ben pedig minden bizonnyal szinonimákból álló szópárt alkot. Egyébként, mint említettem, az *unutei*-t már Mészöly (1927: 150–4, 1956: 229–32) is 'övéi' jelentésűnek gondolta, az alakitani magyarázat azonban, amelyet a szóra adott, mármint, hogy az *ön* (*ün*) névmás *n* és *t* locativusragos továbbtoldalékolása lenne, hasonló adattal nem támogatható, és grammatikailag sem igen képzelhető el (l. pl. Benkő 1980: 312; A. Molnár 2005: 62). A már bemutatott példáimat az alábbiakban még néhányal kiegészítem, s a logikus okfejtés végett velük együtt a korábbi adataimból is hozok. A Káldi fordította Biblia végén álló magyarázatokban (A' Bibliára-valo laistrom) a *Szentek* szó egyik meghatározása-jellemzése a következő: „A' Szentekről mondatik, a'mi az Istennek fő-képpen tulajdona” (Iiiii2b). S ha most e mellé odaállítjuk például az általam (A. Molnár 2005: 64) már idézett ÉrsK. 382: „*ew tulaydonaban yewe* Es az ewwey nem fogadak be ewtet” vagy a PestiNTest 183-at: „Jewe az *tulaydonj* kewzybe, es az eweý ewtet nem weuek”, illetve a KáldiBibl.-ban lévő „*tulajdoniba* jöve, és az övéi bé nem fogadák ötet” mondatokat, s a *tulajdoni*-t behelyettesítjük a *szentjei*-vel, akkor látható, hogy utána az *övéi* áll, amit pedig nyilván behelyettesíthetnénk az *önnönei* (< *üntünei*)-vel. Az ÉrsK.-ben másutt, az első lapon ugyancsak olvasható e textus második fele, és ekképp: „*eenney* ewtet bee nem fogadaak”, s vesd össze még ÉrdyK. 113: „*ewnnöny* ewteth bel nem fogadaak”. A DöbrK. 272-n pedig például ez áll: „*vnön* tvlaidoniba iöth: es *vtet övei* bel nem fogattak”. A TNyt.-ben (1992: 478) G. Varga Györgyi az *önnei*-nek, *önnönei*-nek (*sui*) 'hozzátartozói, szűkebb közössége, népe, övéi' jelentést következtet ki, a *tulajdon önnébe* (*in propria*)-nak pedig 'saját tulajdonába' értelmet, amit az új katolikus bibliafordítás (Biblia 1973) szintén mutat: „A *tulajdonába* jött, de az *övéi* nem fogadták be”. Mindenesetre e két jelentés, mint említettem, teológiaiilag (is) közel áll egymáshoz, adott esetben egymás szinonimáinak is tekinthetők, ami a HeltaiBibl., illetve a Károlyi-féle Vizsolyi Biblia szövegéből szintén látható: „Az *öueihöz* iöue, es az *öuei* be nem fogadac ötet”, illetve: „az *öuei* közzé iöue es az *öuei* ötet be nem vöuec” (a Biblia 1908-ban: „Az *övéi* közé jöve és az *övéi* nem fogadák be öt”). Vagy ugyancsak erre vallanak többek között ezek a már korábban is idézett (l. A. Molnár 2005: 60) textusok, szentleckék: 5Móz. 14/2: „Mert *szent népe* vagy te az *Úrnak*, a te *Istenednek*, és az *Úr választott* téged, hogy légy *neki tulajdon népe* minden nép közül” (Biblia 1908); 1Kor. 1/2: „az *Isten gyülekezetének*, amely Korintusban van, a *Krisztus Jézusban megszentelteknek*, azoknak, akiket *ő elhívott* és *saját népévé* tett”; IPéter 2/9: „Ti azonban *választott nemzetiség*, királyi papság, *szent nemzet* vagytok, *Isten tulajdonba vett népe*” (Biblia 1975). Darvas-Kozma József római katolikus esperes az interneten is hozzáférhető, hűsvét negyedik vasárnapján Csikszeredán 2006. május 6-án mondott homíliájában is ez utóbbi szentleckét idézte: „A keresztényben *választott nemzetiség*, királyi papság, *szent nemzet*, *tulajdonul választott nép* lettünk” (l. Google keresőprogram).

További pótlólagos ide vonható adatok még: DöbrK. 82: „Vrnak *onnon zenti* mind filítek *vtet*”; 157: „mert *ú nepere* beket zol Es *onnon zentire*”; JordK. 153–4: „moyfes ... monda koreenak ... hollal, megh yelenty wr yften kyk ew hozya tar- | tozyanak es az *zenteket* ew hozyaa foghlallya, es *kyket* ew valasztand ... es *vala kyth valasztan(d)* wr yften az *leegven zenth* ... Monda efmegh

koreanak: hallgaffatok leuinek ffyay. Nem de kewefnek lattatyk ee ty nektek, hogy *ky valaztot ennen maganak* wr yften tytekeht mynd az teb nemzet kőzzől, es *ennen magahoz eggyefeytet* hogy *twlaydon* csak *ennen maganak* zolgalnatok az Sanctuariomaban”; KulcsK. 120: „Eleue hýwa menyeth, fellwl, es fel- | det *meg walaztanyā w nepet* | Gyehetek ezve neký w *zentýl*”; KomjSzPál. 280–1: „Mikeppen mynketh *valafioth wñ magaban* az elwth, mynek elwtte ez egez velagnak kezdehty, fundamentomy megh vettetenek volna, hogy lennenk my *lentek* ... hogy lelky fiufagra fogadna mynket, az Iefus Christus myath (altal) *wñwñ magaba* az w akaratianak iokeduezerenth ... az w akarathianak tythkat mynekwñk megh ielenthuen (nythuan), az *wñwñ* zabad iokeduezerenth kyth el vegezet volth *wñwñ magaba* az idwkw, betelyefedefenek oftafa (valogatafa allafa) iglan, hogy ecyerfmynd megh vioytana (epeithene, wzuefoglalna) myndeneketh az Christus myath ... *wñwñ* által (megh vioitattak myndenek) ky myath, myees az wrwk wrwkfegre (reezre) hyuattattunk, kyk *valafattunk* (eltwkellettetwñk) az w eluegezefe zerenth” (Pál: Efézus 1/4, 5, 9, 11).

A fentiek és a már korábban közöltek (l. A. Molnár 2005: 58–66, s vö. még A. Molnár 2003: 49–51) alapján gondolom tehát, hogy a HB. (HBK.) rejtélyes *unuttei* szavában *n* → *tt* másolási hiba lehet. Az *n* és a két (rövid szárú, a felső záróvonalában összeerő) *tt* hasonlít egymásra (l. pl. HB. *fzentii*) és a kódexekben is van több példa rá, hogy az *n*-et és a *tt*-t, illetve *t*-t összetévesztették (majd javították): GömK. 306: *vewttel* (a *tt* betűkön föltehetően *n*-ből való javítás nyomai láthatók) stb. (l. A. Molnár 2005: 62). Az íráshibákat azonban nem mindig javítják ki, a HB.-ben sem (l. pl. *zen* ∴ *zent*), s a másoló által félreolvasott szó esetében ezt talán azért sem tették meg, mert nem szó szerint, hanem csak tartalmilag és az eredetiben valószínűleg egy egyéni megoldást alkalmazva felelt meg a latin szövegnek, s így a hiba nehezebben volt felismerhető. (Az általában is egyszerűbben fogalmazó magyar szöveg szerzője talán a szövélyasztásban sem akarta érinteni a kiválasztás, az elhívás teológiaiailag is bonyolult problematikáját.) Később már a latinnak szó szerint is megfelelő *szentjei és választottjai* fordul elő a kódexekben, erre hét példát is hoztam: GömK. 128: „es tegyed hogý en a te *zentýduel. es valaztotaydual* évzue evrevlhessek”; stb. S van egy hasonló bibliai hely is: KáldiBibl. 1090 (Kol. 3/12): „Öltözzetek-fel azért tí mint Iftennek *válatzötti, lentek*, és fzerelmefek [‘szeretettek’], az irlalmafagnak indúlataiba”: *induite vos ergo sicut electi Dei sancti et dilecti viscera misericordiae*.

Természetesen fejtegetésem azért hipotézis marad – bár bízhatunk benne, hogy az *önnönei*-nek még (későbből) előkerülhet egy vagy két konkrétan ide vonható adata. Mindenesetre az íráshiba szerintem valószínűbb feltevés, mint az igen bizonytalan török etimológia, noha éppen-séggel egy azóta kiveszett *ön* (*ün*) ige számbavételét sem zárhatjuk ki teljesen. Ami a főnevesült *ön(ön)* névmás használatát illeti, azzal kapcsolatban pedig még megjegyzem, hogy bár a régiségben a főnevesülésére nincs sok adat, a 3. személyűn kívül más birtokos személyjelekkel szintén előfordul, gyakorlatilag paradigmája is van: FestK. 11: *enneym*; MünchK. 40ra: *tennèidhez* [ad tuos]; stb.

Tudománytörténeti adalékként megemlítem még, hogy HB.-közlésében Kazinczy Ferenc az *unuttei*-t *önöttei*-nek olvasta és ‘öntöttjei, kenetjei’ értelmet tulajdonított neki. Az *öntöttjei* azonban itt szemantikailag nehezen hozható össze a *kenetjei* ‘felkentjei’-vel, a hasonló egyházi szövegekben sem ismerünk ilyen adatot. Kazinczy HB.-közlését, amely a szöveget és zárójelben ahhoz kapcsolódva az olvasattal és az értelmezéssel kapcsolatos megjegyzéseket tartalmaz, nem nagyon tartotta nyilván a szakirodalom, én Töltéssy Zoltánnak (2007: 52–4) a HB. legkorábbi közléseit összegyűjtő kiadványában figyeltem fel rá. (Az eredeti közlést l. Felső Magyar Országgi Minerva 1. Negyed; 1825. jan.–márc.)

5. Magam a HB. kapcsán kodikológiai kérdésekkel különösebben nem foglalkoztam. Egyszerűen átvettem, megemlítem azt a nemrég elterjedt és Mezey Lászlótól (1971) származó véleményt, miszerint a Pray-kódexet, illetve annak törzsanyagát és benne a HB.-t is Jánosiban másolták (l. A. Molnár 2005: 11). A PrayK., a HB. másolásának helyéről a szakirodalomban különböző vélemények találhatók (erről l. pl. legutóbb Töltéssy 2007: 78–84). Egy időre fordulatot hozó tanulmá-

nyában Mezey (1971: 111) a korábbiakra vonatkozóan írta, hogy „a keletkezés helye tekintetében még mindig Boldva áll az első helyen”. Megjegyzendő viszont, hogy újabban megint a boldvai eredet valószínűsítettet. Szendrey Janka (2005: 144–59; szakirodalommal) sokoldalú filológiai okfejtéssel indokolta ezt az álláspontot, és kérdőjelezte meg Mezey érveit, s ennek a hatására mások mellett magam is módosítom a véleményem. Anélkül, hogy ezt a bonyolult kérdést részletesen ismertetném – amelynek nem is vagyok a szakértője –, megjegyzem: a boldvai eredet mellett többek között az szól, hogy, amint eddig is ismert volt, a Pray-kódexben van két használói bejegyzés az ottani kolostor 1203-ban történt leégéséről: „monasterium iohannis b(aptistae) comburitur iuxta bulduam situm» (f. 16v, az 1203-as évnél, de az évszám után következő szöveg maga nem a harmadik kéztől, hanem későbbi bejegyzőtől származik). Az esemény még egyszer rögzítve van a könyvben, f. 10v-n az 1203. évnél lapszélre betoldva: »monasterium s. iohannis b. conburitur« (Szendrey 2005: 147). A harmadik kéz a kódex legnagyobb részét másolta 1192 és 1195 között, a HB.-t is, a kalendáriumi részben pedig előre sűrűn beírta az 1193 és 1210 közötti évszámokat. Az, hogy 1203-ban a kolostorban tűzvész volt, nem jelenti, hogy teljesen elpusztult, bizonyára még folytatódott ott az élet, és tehetek a tűzvészről bejegyzést, ami viszont kevésbé várható egy másik település (Jánosi) monostorában. S a régészeti-történeti kutatás a boldvai templom mellett feltárt egy körtemplomot, ami lehet az az Antiochiai Szent Margit tiszteletére szentelt processziós templom, ahova (ad sanctam Margaretam) a Keresztelő Szent János titulusú főtemplomból, a húsvéti nagymise előtti körmenet a Pray-kódex szerint a Cum rex gloriae éneklése közben kivonul, és ott egy antifónát énekel Szent Margit zsolozsmájából. A kódex említése alapján egy távolabbi processziós templommal is számolhatunk, amelynek Szent Péter volt a védőszentje. A kérdésben való állásfoglalás ügyében nem érzem magam kompetensnek, de megemlítem, hogy ezt Töltéssy Sajószentpéter templomával azonosítja. Szentpéter (Sajószentpéter)-t a FNESz.⁴ 1281/1341-től adatozza, de nyilván lehet korábbi. (Minderre l. elsősorban Szendrey 2005: 146–57; Valter 1998: 12–3; Töltéssy 2007: 81.) S azt ugyancsak megjegyzem, hogy Földváry Miklós szintén a PrayK. boldvai eredetét tartja valószínűnek (l. „Ligatis natibus”. Egy romlatlan szöveg hely tanulságai. <http://www.bibl.u-szeged.hu/filo/his/foldvary.html>). Az 1203 utáni alkalmi bejegyzésekből az derül ki, hogy a kódex később, föltehetőleg a tűzvész után elkertült Boldváról, s 1228-ban már Deákiban található. Onnan a közeli Taksonyba vitték, majd Pozsonyba, 1241-ben már biztosan ott volt (l. Szendrey 2005: 149). Végül pedig, mint tudjuk, 1813-tól a Nemzeti Múzeum Könyvtárában, az Országos Széchényi Könyvtárban őrzik.

6. Úgy másfél éve Szelestei N. László (2006) Az Szűz Máriának siralmáról című tanulmányát olvasva figyeltem fel Madas Edit egy sajtó alatt lévő (2005/) cikkére, amelyre Szelestei hivatkozott, s amelyben Madas arról ír, hogy az úgynevezett Pécsi egyetemi beszédek címen ismert beszédgyűjtemény végén van egy olyan passió prédikáció, amely eredetileg nem tartozott oda, s egyes kifejezései pedig, amint erre Szörényi László is felfigyelt, az Ómagyar Mária-siralom előképére, a Planctus ante nescia című szekvenciára emlékeztetnek. A Pécsi egyetemi beszédek az újabb kutatások szerint a XIII. század végéről való budai domonkos prédikációgyűjtemény, amely egy XV. század eleji, német nyelvtérületen másolt, ma Münchenben lévő kódexben maradt fenn (l. Madas 2002: 132–96; irodalommal). Cikke kéziratát Madas nekem is volt szíves rendelkezésemre bocsátani,¹ írása a Planctus (s magyar változata-fordítása, az ÓMS.) frazeológiájával kapcsolatban külön is figyelemre méltó. Madas ír a Szent Bernátnak tulajdonított, de valójában Oglerius de Locedio (1136–1214) ciszterci apát által szerzett beszédéről, amelynek több változata is lett, később is kiadták, bő magyar gloszszákkal megvan a SermDom.-ban is. Minderről Madas nyomán Szelestei szintén szól, s a számos egyező szövegrészből én is a már Szelestei N.-tól (2006: 257) hivatkozott, idézett részt veszem át (a 199. sermo szövege szerint): „Fili dulcor unice, singulare gaudium (...) Orbas orbem radio, me

¹ Ímélye 2006. ápr. 20-ról (Ennek a cikknek nagy részét nem sokkal ezután írtam meg, de aztán idő hiányában nem fejeztem be, és később még némileg kiegészítettem.)

viduam, filio, gaudio, dulcore...”. Madas Edit cikke a közeljövőben fog megjelenni², Szelestei N. László tanulmányáról pedig jó tudni, hogy a barokk kori Mária-síralmokban a középkori frazeológia-készlet továbbélését is tárgyalja. Mutatóba a *Lamentatio Beatae Mariae Virginis* című, Bernát neve alá sorolt apokrif prédikáció 1713-ból való, Rimaszombati István által készített fordításból közli is az ÓMS.-hez legközelebb álló részletet, utána pedig a *SermDom.* megfelelő latin szövegét. Madas és Szelestei is megjegyzi, hogy ennek a beszédnek egy változatával már Martinkó András (1986: 59–63) szintén foglalkozott, s jelezte, hogy annak vannak a Planctusszal szövegbeli egyezései (ugyanakkor ő a Planctust származtatta a beszédből). Mint Martinkó (1986: 59–63) ugyancsak megjegyzi, ennek a passió beszédnek különböző változatai elágazásai, motívumai magyar kódexekbe is bekerültek, esetenként Temesvári Pelbárt Pomeriuma első nagypénteki beszédének a közvetítésével is. A *SermDom.*-t Pusztai István (1988: 28) is felsorolja a WinklK. és a NádK. passiójának a forrásai között. S a *SermDom.* és a Pécsi egyetemi beszédek említett passió prédikációi és e kódexek passiói között valóban vannak is szövegbeli hasonlóságok, egyezések. Madas (2005/) szintén utal rá, hogy e beszédet gyakran idézik a XVI. század elejéről való kódexeink passiói. Egyébként a Pécsi egyetemi beszédek utolsó, 199. sermójának és a *SermDom.*-beli hasonló beszédnek a kapcsolatára az egyik közzetevő, Petrovics Ede is utalt egy külön tanulmányában, sőt arra szintén fölfigyelt (nyilván a 199. beszédre gondolva), hogy az ÓMS. alapjául szolgáló Planctust is idézik a Pécsi egyetemi beszédek (Petrovics 1967: 178, 212). Ugyanakkor ő itt konkrét nyelvi összevetésre nem tért ki, a beszédek keletkezését pedig az akkori szakirodalom alapján Pécshez csatolta, ide vonva a 199.-et is, s az említett beszédeink geneziséét tárgyaló filológiai irodalommal különösebben nem foglalkozott, nem is ez volt a célja. Érdemes azonban részben idézni, amit passió prédikációról ír: „Egyetlen beszéd van a 199 között, mely toronymagasan kiütözközik a többi közül, a nagypéntekre írt beszéd (199). Itt a szerkezetnek semmi nyoma.” A lélekábrázolás „távolról sem olyan finom, mint a *Sermones dominicales*-ben (II, 139. old.), sőt olykor mosolyra fakasztó. Ha a *Sermones dominicales*-ben, sőt Temesvári Pelbártnál is nem találkozni ezzel a jelenséggel, akkor ezt a beszédet a többitől különböző szerző termékének tartanók” (Petrovics 1968: 178). Aztán azt mondja, maga nagypéntek napja lehetett az oka a beszéd szubjektívabb hangjának, nem is annyira Jézus szenvedése, mert a halottak fölött tartott hat beszédben is a szónok ugyanolyan száraz, szinte érzéketlen, mint a többi beszédben.

Magam Madas cikkétől indítva még két megjegyzést-kitérőt tennék. A nagypénteki sermo, mind a pécsi egyetemi beszédekben, mind a *SermDom.*-ban egy a Jeremiás 9/1-ből vett idézettel kezdődik (az új szövegkiadásokban ez 8/23): »*Quis dabit capiti meo aquam et oculis meis imbrem lacrimarum, ut possim flere per diem et noctem*« (Petrovics – Timkovics 1993: 409); »*Quis dabit capiti meo aquam et oculis meis fontem lacrimarum, ut plorem die ac nocte*« (*SermDom.* II. 140). Eredetileg az egész mondat a Vulgátában, illetve az új katolikus fordításban a következő: »*quis dabit capiti meo aquam et oculis meis fontem lacrimarum et plorabo die et nocte interfectos filiae populi mei*« (Biblia Sacra 1975), illetve: »Ki adja meg, hogy a fejem vizek forrásává váljak, és szememből könnyek patakja fakadjon, hogy éjjel és nappal sirathassam népem leányának megöltjeit« – Biblia 1973). Megjegyzendő, hogy van egy részben hasonló kép a Zsoltároknak is, amelyre a TihK. 45–46 (Temesvári Pelbart *Stellarium*-ra visszamenően) szintén utal: »ezönképen kel nekunkes urunkat: melek kőn hulla || taffal főöztenunk: hoğ mondhafsok az dauit profetaual egetőmbe: *vizeknek ky folafit adak az en zőmeim*: mert nem őrzek megh az the tőruenődet“. A megfelelő rész a 119. (118.) zsoltár 136. verse, a Biblia Sacra 1975 szerint idézve: »*exitus aquarum deduxerunt oculi mei quia non custodierunt legem tuam*« (Psalmi Iuxta LXX); »*rivi aquarum fluebant de oculis meis quia non custodierunt legem tuam*« (Psalmi Iuxta Hebr.). A Zsolt. 119/136. két magyar átültetése: »Vizeknek folyási erednek az én szememből azok miatt, a kik nem tartják meg a te törvényedet« (revideált Károlyi

² A Szörényi László 60. születésnapjára készült ünnepi kötet (I. a Szakirodalomban Madas Edit 2005/ al.) 2008 első felében az interneten lesz olvasható.

ford; Biblia 1908); „szememből könnyek patakja árad, mivel sokan nem tartják meg törvényedet” (új katolikus ford.; Biblia 1973).

Annak a kifejezésnek tehát, miszerint a kereszt alatt a fiát sirató Mária szeméből a könny a forrás bőségével fakad, árad (vö. ÓMS.: „Scemem kunuel arad”; s ehhez még más példák: A. Molnár 2005: 101–2) – a nyelvi megformálást tekintve – öszökvetségi háttere van. Ide vonható, részben hasonló adat a mai magyar református énekeskönyv 458. dicséretének („Aki értem megnyíltál, Rejts el ó örök kőszál...”) második versszaka is: „Törvényednek eleget Bűnös ember nem tehet; Buzgóóságom égne bár, S *folyna könnyem, mint az ár*: Elégtételt az nem ad, Csak te válthatsz meg magad”. Ez az eredetileg „Rock of Ages, cleft for me” kezdetű-című ének az angol nyelvterületen az egyik legelterjedtebb, magyarul először a Hozsánna című énekeskönyvben 1901-ben jelent meg (I. Csomasz Tóth 1950: 347, 387). Krisztus vérének hullását is az ÓMS. („virud hioll wyzeul”) és több (középkori) egyházi szöveg a folyóvíz (vagy patak) bőségéhez hasonlítja (I. Mészöly 1944: 75–7; A. Molnár 2005: 106). Ez a hasonlat Antiochiai Szent Margit vértanúságának a leírásába is bekerült: CornK. 165r: „Tahat az feyedelm paranchola zent margit azzont keenzo fara fel fyggezteny. es oly igeen erevflēn gyevtreny. Elevzer vezevkkkel. annak vtanna vas gerebenekkel mynd az az tetemeknek meg latafayglan. Vgy hog az ev vere ev teftebevl azon keppen ky zarmazheek mynt egy igen tyztalagos kevt fevbevl” ~ LázK. 56: „es az ρ vere az ρ testebol akkepen folt ky mikeppen az ky folyo kwthfee:” ~ KazK. 30: *Az zenth ver kégek az v testebol: mint az kutfobol nag boseggel ky zarmazik uala.*

S ismeretes, hogy az egyházi irodalom kifejezései sokszor a világiba (gyakran a szerelmi költészetbe) is átkerülnek, vagy olykor a (részben) párhuzamos szemléletmód is létrehozhat hasonló nyelvi szerkezeteket. Legkorábbi szövegeimlékeink vizsgálatához kapcsolódóan magam is sok esetben hoztam példákat erre (A. Molnár 2005: passim). A könnyek vagy a vér patakként való áradásának, folyásának képe szintén megvan a világi költészetben. S esetenként ezekre a kifejezésekre, formulákra nem is annyira az érzelemnek túlzást tartalmazó szóképpel való nyomósítása, hanem inkább a mesterkéeltség a jellemző. A Balassa-kódexben a 49.-nek számozott Balassi-vers így kezdődik: „Ha ki akar látni két eleven kutat, | Kik ő forrásokból szüntelen kifolynak, | Nézze két szememet, kik mindenkor sírnak || Az én szerelmesem háládatlanságán, | Szívem gyúladásán, szörnyű kínján, búján | Sok könyvet hullatnak, csaknem kiapadván.” Balassi a verscím (Sokféle dolgokhoz hasonlítja magát és az szerelmet) után jelzi, hogy „Ezt jobb részint németből fordította meg”. Eckhardt Sándor (1913/1972: 227–30) mutatta ki, hogy e vers Regnart Jakab (Jakob Regnart 1540 † 1599 u.) zeneszerző egyik dalának az átdolgozása; a német dal így kezdődik: „Wer sehen will zwen lebendige Brunnen | der soll mein zwey betriübte Augen sehen | die mir vor weinen schier sind auß gerunnen.” (a szókép tehát itt a németben is hasonló). A dal Regnart után gyakran jelenik meg daloskönyvekben, és Eckhardt Teutsch Vilmos levélbeli közlése alapján arról is tudósít, hogy egy változata az erdélyi szászok között is él: „Willst du sehen *Quellen*, | *Welche ewig fliessen* | Nimmer Wasser giessen, | Sieh *die Augen mein* | *Wie ich Tränen weine* | *Ewig ohne Zahl*.” A Kiben az Célia szerelméért való gyötrelméről [szól] hasonlítván az szerelmet hol malomhoz s hol haranghoz című vers első két szakasza olasz minta után készült, Eckhardt szerint „A mesterkéltné petrarkista olasz költészet hatásának szélső esete B. B. költésztében” (Balassi – Eckhardt 1951: 263): „Mely csuda gyöttelelem ez, hogy az szerelem bómra most malommá tett | Hol mint gabonáját, engemet, szolgálját szép Céliával örlet, | *Síralmam patakja* az kereket hajtja, kin liszté léting töret”. Zrínyi Szigeti veszedelmében is, amikor Delimán Cumillába szeret, bármit lát, érez, mindent Cumillához kapcsol: „Ha foly az folyó víz, vagy lész churgo patak, | Az ő fzeimis mind egyaránt folynak.” (12/12). További példák még Zrínyitól: „Mit őrüllök rajta ha hegyrül le ment hó, | Ha bánat úgy hordoz mint erős lúzajú ló, | Ha az én sok könyvem árvízhez hasonló, | Ha bóm őrükké nő, mint fára az komló. || *Az én könyvem árvíz* és tenger bánatom, | Immár csak aliglan magamat állatom,” (Idilium 10–1); „Meny nyifzer könyvemmel ezt a febes Drávát | *Arafztottam, s’ neveltem haragos árját*, | Moftis könyveiműl forgó őrvényt forgat, | Es maga magában neveli haragiát,” ... „fem fiet fem kélik haragia Iitennek, | Mert őrvényes habbá teheti könyvemet, | Szélvéfé fordította fohaitó kedvemet, | En bána-

timmal el-burítanak tégedet.” (Ariánna sírása 7, 37); „*Hid-ki moft magadbul könyvedet nagy okért, | Arrafz cataractát fzedembűl* meltoért, | Azért ki keőreőfzfán függőt bűneidért, | Az ki Iftened volt, meg-holt váltfágodért.” (Feszületre 2).

A vér patakként való folyására ugyancsak idézhetünk példákat Zrínyitől (is): „Az máfik Chapáffa meg nyitá oldalát [Zrínyi Delimánnak], | Honnan *bőven folni vőrös patakot* lát;” (Szigeti veszedelem 15/88); „miulta az caspiai barlangok közzül kijött a török dühös nemzet, keresztyén *vérnék patakul folyása* soha meg nem állott” (Ne bánts d a magyart. Az török áfium ellen való orvosság; idézve: Beke: 2004: 695); s vesd össze még például Arany János: „*Áradj folyam*, ma víz-özönt, | Holnap *habod vértől kiönt* | Holnapután *könny neveli* | *Anyák keserves könnyei*.” (Keveháza, 2. versszak).

7. Az ÓMS.-sel foglalkozva kitértem arra a részre is, amelyben Mária Jézust egyszerre Urának és fiának mondja („O en efes *urodū* | eggen yg *fyodum*”), s erre a teológiailag magyarázható toposzra, szerkezetre régi magyar és latin kódexekből, szövegekből szintén hoztam több példát (A. Molnár 2005: 96–7). Utaltam Martinkóra (1988: 142) is, aki ezt írja: „rendszerint már vulgarizálódott, népi ízű szövegekben, így pl. a Bernát-féle Tractatusnak Muschacke által egybeszerkesztett s más erősen népszerű hangütésű változatában talákoztam először a »dominum et filium meum« kifejezéssel”. Ez a szerkezet megvan a 199. pécsi beszédben: „Aspiciebam ego infelix et misera *Dominum meum et filium meum* in cruce pendentem et morte turpissima morientem (Petrovich – Timkovic 1993: 410) és a SermDom.-beli változatban is: „Aspiciebam ego infelix et misera [garlofagus] *dominum et filium meum* dulcissimum pendentem in cruce et morte turpissima morientem” (II, 142).

8. A KT. *világ kezdetétől fogva* („wýlag, [betoldás a szó, a sor felett: ’*noc*’ kezdetiul fugua)”) szerkezete szintén formula. Előfordul például a következő bibliai helyek (régii) magyar fordításaiban: Máté 13/35, 25/34 (Vulgata: *a constitutione mundi*); Lukács 1/70 (*a saeculo*); János 9/32 (*a saeculo*), Zsolt. 93(92) (*a saeculo*); a Heidelbergi káté 54. kérdésére adott válaszban és más korai és újabb szövegekben (I. A. Molnár 2005: 130–6). Erre is hozhatunk további példákat: NagyszK. 45–6: „Es a veragoknac vřonřan esmeg megveragoznřyok a kik *velag kezdetitől fogva* mind ez ideiglen elfonřiatanac · es el aztanac volna · Es meg annac fřlřotte *e velag kezdetitől fogva* menne esřk łttenec / mind azoknac az Leppeneseť · es zamtalan hullasať křnřieť volna megzamlalnia / honnem mint az en zeretetřmneť nag voltať meggondolhatnia”; TihK. 148: „hog ez *uilaknac kezdetetől fogva*: nem vot: Maťt řinć: řem ležřn oť binřf embř: ky ha teritendř magat az zyz mariahoz vřmint kel. ergalmafsakot ne nierřn”, 156: „Mert ez *vilaknac kezdetitől fogva* nem zřntenek el veznie az keuelřk” (fordítás Temesvári Pelbárt Rosariumából); BornPred. CCLXXI: „Hog *vilag kezdetitől fogva*”; Károlyi 1563/1984: „Jřjjetek el, řugymond, řen atřmřnac řldottai, bírřatok az orřřagot, mely *az vilag kezdetitől fogva* készřttetett nekřek” (119); PázmKal. 47, 70, 1034: *Vilag kezdetitől fogva*.

9. Tolcsvai Nagy Gábor kérdezte tőlem, ismerek-e a KT. *hřřřnk benne ne lehessen* (vř. KT.: „hřřřnc benne ne leřeffřen” [szerintem ? ř: *lehessen*]) szerkezetéhez hasonlót máshonnan. Beval-lom, hřřtelen azt feleltem, hogy nem. Křsřbb azonban utřnanřztem a NySz.-ban, řs a *hřř* címszř [Szřlřsok] rřszében třbb řlyet is talřlťm, tudťm křzřlni vele: řrdřK. 356: „*Hřřřk leween benne* az romayaknac”, 616b: „*Křřben ewneky hřřre sem vala*”; KazK. 75: „*ezben keřky hřřre łřn mynd* az tartomanban lakozo embřřřkneť”; stb. Lřtszik tehát, hogy a *hřřre van benne* a rřgi magyarban egy-fajťa formulřnac tekinthetř, s az lehetett mřr akřr a KT. keletkezřsének az idejřen is.

SZAKIRODALOM

- Balassi – Eckhardt 1951. *Balassi Břřlřťt řsszes mřvei. I.* řsszeřllřtotta Eckhardt Sřndor. Akadřmiai Kiadř, Budapest.
- Břrczi Gęza 1982. *A Halotti Beszřd nyelvtřrtřneti elemzřse.* Sajtř alř rendezte E. Abaffy Erzsębet řs N. Abaffy Csilla. Akadřmiai Kiadř, Budapest.

- Bartha Tibor (szerk.) 1995. *Keresztyén bibliai lexikon* I–II. A Magyarországi Református Egyház Kálvin János Kiadója, Budapest.
- Beke József (szerk.) 2004. *Zrínyi-szótár*. Argumentum, Budapest.
- Benkő Loránd 1980. *A magyar nyelv legkorábbi szövegelemlekei*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Benkő Loránd (főszerk.) 1992. *A magyar nyelv történeti nyelvtana* II/1. köt. A kései ómagyar kor. Morfematika. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Biblia 1908/1990. *Szent Biblia...* Magyar nyelvre fordította Károli Gáspár [és munkatársai]. Magyar Bibliatanács. Budapest (a Károlyi-féle fordítás revideált kiadása).
- Biblia 1973. *A Biblia. Ószövetségi és újszövetségi szentírás*. Szent István Társulat, Budapest (új katolikus fordítás).
- Biblia 1975. *Biblia...* Református Zsinati Iroda Sajtóosztálya, Budapest [új protestáns fordítás].
- Biblia Sacra 1975. *Biblia Sacra iuxta Vulgatam versionem*. I–II. Recensuit et brevi apparatu instruxit Robertus Weber. Württembergische Bibelanstalt, Stuttgart.
- Csizmadia Andor (szerk.) 1967. *A pécsi egyetem történetéből*. A Pécsi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Karának Tudományos Bizottsága, Pécs.
- Csomasz Tóth Kálmán 1950. *A református gyülekezeti éneklés*. Magyar Református Egyház, Budapest.
- Eckhardt Sándor 1913/1972. Balassi Bálint irodalmi mintái. In: *Eckhardt Sándor, Balassi-tanulmányok*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 172–252. (Az eredeti közlés: *Irodalomtudományi Közlemények* 1913: 171–92, 405–50.)
- EWUng. = *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen* I–II. Herausgeber Loránd Benkő. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1993, 1995.
- Földvály Miklós 2007. „Ligatis natibus”. Egy romlatlan szöveghely tanulsága. <http://www.bibl.u-szeged.hu/filo/his/foldvary.html> (megtekintve: 2007. okt.). L. még (lényegében) ugyanez in: *Magyar Egyházzene* (2004/2005): 387–408; a hivatkozás: 393.
- Jakab László–Kiss Antal 1994. *A Guarj-kódex ábécérendes adattára*. KLTE Magyar Nyelvtudományi Tan-széke, Debrecen.
- Károlyi Gáspár 1563/1983. Két könyv... In: *Károlyi Gáspár, a gönci prédikátor*. Vál., sajtó alá rend., utószó, jegyz. Szabó András. Magvető Könyvkiadó, Budapest.
- Kolozsvári Grandpierre Emil 1977. Herder árnyéka. *Kortárs* 21/8: 103–12. (Kis módosítással megjelent Herder árnyékában c. kötetében [Magvető, Bp., 1979.] is.)
- Madas Edit 2002. *Középkori prédikációirodalmunk történetéből*. Debreceni Egyetem Kossuth Egyetemi Kiadója, Debrecen.
- Madas Edit 2005. *Fili, dulcor unice (Sermo apocrifus de passione Domini)*. In: „Nem súlyed az emberiség!”... (Album amicorum Szőrényi László LX születésnapjára). Főszerk. Jankovics József, Szabó G. Zoltán. Felelős szerk. Császtvay Tünde. MTA Irodalomtudományi Intézet. Budapest, 2005. A kötetben – amely 2008 első felében az internetre fog felkerülni – Madas cikke a 108.
- Martinkó András 1988. *Az Ómagyar Mária-siralom hazai és európai tükörben* (Bevezetés és vázlat). Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Mészöly Gedeon 1927. A Halotti Beszéd *umttee* szavának magyarázata. *Magyar Nyelv* 23: 150–4.
- Mészöly Gedeon 1944. *Az Ómagyar Mária-siralom nyelvtörténeti és stílustörténeti magyarázata*. Universitas Francisco-Josephina. Kolozsvár. Reprint: h. n., é. n.
- Mészöly Gedeon 1956. *Ómagyar szövegek nyelvtörténeti magyarázatokkal*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Mezey László 1971. A Pray-kódex keletkezésének problémái. *Magyar Könyvszemle* 87: 109–23.
- A. Molnár Ferenc 2003. *A Halotti beszéd olvasata és értelmezése*. In: A. Molnár és M. Nagy (szerk.) 2003. 35–53.
- A. Molnár Ferenc 2005. *A legkorábbi magyar szövegelemlekek. (Olvasat, értelmezés, magyarázatok, frazeológia)*. A Debreceni Egyetem Bölcsészettudományi Kara, Klasszika-filológiai Tanszék, Debrecen.
- A. Molnár Ferenc és M. Nagy Ilona (szerk.) 2003. *Tanulmányok a magyar egyházi nyelv története köréből*. Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszéke, Debrecen.
- Nyíri Antal (szerk.) 1993. *A Münchener kódex magyar – latin szótára*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Petrovich Ede 1967. A pécsi egyetemi beszédgyűjtemény (a müncheni kódex). In: Csizmadia (szerk.) 163–223.
- † Petrovich, Eduardus – † Timkovics, Paulus Ladislaus (ed.) 1993. *Sermones compilati in studio generali Quinquecclesiensi in regno Ungarie*. Akadémiai Kiadó, Argumentum Kiadó, Budapest.
- SermDom. = *Sermones Dominicales*. I–II. Két XV. századból származó magyar glosszás latin kódex. Bev. és szótárral ellátta Szilády Áron. Magyar Tudományos Akadémia. Budapest, 1910.

- Szelestei N. László 2006. „A Szűz Máriának siralmárul”. *Vigilia* 71/4: 253–61.
- Szenci Molnár Albert 1621. *Imadsagos könyveczke...* Heidelberg. Faksimile: Budapest, 2002. (P. Vásárhelyi Judit tanulmányával).
- Szendrei Janka 2005. A „mos patriae” kialakulása 1341 előtti hangjegyes forrásaink tükrében. Balassi Kiadó, Budapest.
- TESz. = *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*. 1–4. Főszerk. Benkő Loránd. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1967–1984.
- TNyt. = I. Benkő (főszerk.) 1992.
- Töltéssy Zoltán 2007. A Halotti Beszéd és Könyörgés korai közlései. Szövegek betűhű átírásban és értelmezések 1770–1849. Miskolci Egyetem, Boldva – Miskolc.
- G. Varga Györgyi 1992. *A névmások*. 455–569. In: Benkő (főszerk.).
- Waldapfel József 1935. Unuttei. *Magyar Nyelv* 31: 106–12.

A. Molnár Ferenc

SUMMARY

A. Molnár, Ferenc

Further contributions to the study of the earliest extant Hungarian texts

The author has been dealing with the reading, phraseology, and interpretation of debated loci, of the earliest extant Hungarian texts, including Funeral Sermon (FS), Lamentation of Mary (LM), the Königsberg Fragment (KF), and Lines from Gyulafehérvár (LGy), for quite some time now. His results have recently been summarized in a volume entitled *A legkorábbi magyar szövegemlékek (Olvasat, értelmezés, magyarázatok, frazeológia)* [The earliest extant Hungarian texts: their reading, interpretation, explanations, and phraseology] (Debrecen, 2005). In the present paper, he offers further comments and contributions on certain words and phrases in FS, LM, and KF. He also adds that recent research (see especially Janka Szendrey’s book referred to) makes it probable that the main body of Pray Codex (containing FS) was copied in Boldva – an assumption that had been abandoned earlier.